

DE PARADOX VAN DE INDIVIDUALISERING VAN WERKLOOSHEID

Anton Derks, Mark Elchardus, Ignace Glorieux, Koen Pelleriaux

1. INLEIDING

In dit artikel analyseren we de werkloosheidservaring vanuit een cultuursociologische invalshoek. We steunen hierbij vooral op een twintigtal diepte-interviews die werden afgenomen in het kader van een longitudinaal werklozenonderzoek dat zowel een kwalitatief als een kwantitatief luik omvat (Elchardus, Glorieux, Derks, Pelleriaux, 1996). Voor het kwantitatieve luik werden een 200-tal mannen twee keer geïnterviewd, een eerste keer in 1984 en opnieuw 9 jaar later, in 1993. Ze waren in 1984 tussen de 24 en de 37 jaar oud, samenwonend met een echtgenote of partner, met minstens één inwonend kind ten laste en wonende in het arrondissement Halle-Vilvoorde (Vlaams-Brabant) (1). Van hen waren er 95 tewerkgesteld op het ogenblik van de interviews in 1984, 56 waren kortstondig werkloos en 55 langdurig werkloos (2).

In 1993 hebben we 177 van deze 206 respondenten opnieuw geïnterviewd (86%). We wilden nagaan hoe hun leven verder was verlopen, of hun werkloosheid tot marginalisering had geleid en/of blijvende sporen had nagelaten. In een latere fase van het onderzoek (eveneens in 1993) werden 20 respondenten nogmaals geïnterviewd. Dit gebeurde niet meer aan de hand van een gesloten vragenlijst, maar volgens het stramien van het langdurig diepte-interview met bijzondere aandacht voor het levensverhaal van de respondent. Het is vooral op deze gegevens dat we ons in onderhavig artikel baseren (3).

Vanuit de vaststelling dat arbeid een uitermate belangrijke rol speelt als institutie die zin en structuur geeft aan het leven (Vgl. Elchardus en Glorieux 1995; Glorieux 1995), gaan we na welke middelen en instellingen in onze samenleving beschikbaar zijn om met werkloosheid om te gaan. Centraal daarbij staat het begrip rol. De rol wordt opgevat als een sociale positie met de daaraan verbonden waarden en opvattingen die zin geven aan die positie, haar verklaren en inpassen in de sociale wereld.

De discussie rond de betekenis van arbeid is de laatste jaren sterk verweven met het individualiseringsdebat. De individualiseringstheorie kende met het verschijnen van *Risk society* van de Duitse socioloog Ulrich Beck (1992, oorspronkelijk 1986) een hernieuwde belangstelling. Volgens Beck heeft de relatie tussen het individu en de samenleving zich over de laatste decennia fundamenteel gewijzigd. Persoonlijke keuzen worden minder sterk gekanaliseerd via collectief gedragen opvattingen. De individuele levensloop wordt steeds meer een reflexief proces dat slechts in geringe mate wordt beïnvloed door geïnstitutionaliseerde rollen op basis van geslacht of sociale klasse. Het individu schrijft voortaan het eigen levensscript.

'(...) socially prescribed biography is transformed into biography that is self-produced and continues to be produced. Decisions on education, profession, job, place of residence, spouse, number of children and so forth, with all the secondary decisions implied, no longer can be, they must be made.' (Beck, 1992: 135)

Ook in België en Nederland kan die individualiseringstheorie rekenen op een grote belangstelling. Indicatoren die wijzen op culturele verandering en detraditionalisering, zoals ontkerkelijking, ontzuiling, de gewijzigde verhouding tussen burger en overheid en veranderingen in het gezinsmodel, worden al heel snel in het licht van deze theorieën geïnterpreteerd (zie o.m. Huyse, 1994; Laermans, 1993; Peters, 1993). In het maatschappelijke debat over de toekomst van de arbeidssamenleving worden theorieën over het basisinkomen en de vrijetijdssamenleving vaak benaderd vanuit het standpunt dat individualisering de basisstructuur vormt van onze samenleving (zie o.m. Diels, 1996; Van Parijs, 1995; Vilrocx, 1993; vgl. met Elchardus en Glorieux, 1995).

In dit artikel beschrijven we de reacties op werkloosheid bij een groep die, zeker vanuit de traditionele arbeidsopvattingen, geacht wordt te werken. Onze informanten zijn immers mannen in een beroepsactieve leeftijd die, althans in 1984, leven in gezinsverband. De centrale vraag is hoe zij omgaan met het verlies van de kostwinnersrol. Meer bepaald gaan we na of ze dit verlies compenseren door een geïndividualiseerde levensstijl, dan wel of ze alternatieve rollen opnemen in een poging terug aansluiting te vinden bij collectief gedragen maatschappelijke verwachtingen.

In de volgende paragraaf (paragraaf 2) beschrijven we de problemen die de ontwikkeling van een 'werklozenrol' in onze samenleving verhinderen. Daarna presenteren we enkele resultaten van ons onderzoek naar de werkloosheidservaring. Eerst volgt een beschrijving van wat men de 'anomie van de werkloosheid' zou kunnen noemen (paragraaf 3), daarna komen de strategieën die werklozen hanteren om te leven met rolloosheid aan bod (paragraaf 4). Vervolgens gaan we na in welke mate onze informanten, onder meer door de afwezigheid van een werklozenrol, de oorzaken van de werkloosheid individualiseren (paragraaf 5). Tenslotte bekijken we onze bevindingen in de actuele discussie over individualisering en de toekomst van de arbeidssamenleving (paragraaf 6).

2. DE ONBESTAANDE ROL

We kunnen een maatschappelijke rol definiëren als een bundel van verwachtingen die geldt ten aanzien van een bepaalde persoon in een bepaalde situatie en die tevens een aantal verwachtingen ten aanzien van anderen mogelijk maakt (Elchardus, 1994: 50). Een duidelijk voorbeeld, tevens relevant voor de werkloosheid, is de ziekenrol. Van personen die ziek zijn wordt aangenomen dat zij niet aan hun gewone verplichtingen kunnen voldoen. Zij kunnen bijvoorbeeld 's morgens niet opstaan, bepaalde soorten werk niet verrichten of zich niet buitenshuis begeven. Kenmerkend voor de ziekenrol is de veronderstelling dat de zieke van de gangbare verwachtingen afwijkt zonder daaraan schuldig te zijn. In dit opzicht verschilt de ziekenrol grondig van de rol van misdadiger, waarin afwijking van de verwachting juist wel uitdrukkelijk aan persoonlijke verantwoordelijkheid en schuld wordt gekoppeld.

Weinig culturen slagen erin het geheel van de als afwijkend ervaren handelingen volkomen ondubbelzinnig te klasseren in de categorieën 'ziekte' en 'misdad'. Conflicten over de indeling kunnen diverse vormen aannemen. Met betrekking tot de wetgeving bestaat er bijvoorbeeld kritiek op de 'medicalisering van de criminaliteit' en de tegenhanger daarvan, de kritiek op de 'penalisering van ziekte'. De eerste klaagt aan dat teveel handelingen die eigenlijk als een misdaad moeten worden beschouwd, benaderd worden als een ziekte. De tweede stelt dat een aantal handelingen die in feite als ziekte moeten worden beschouwd, te zeer als een misdaad worden benaderd. In het dagelijks leven bestaat er verder vaak twijfel of een bepaald afwijkend gedrag moet worden omschreven als 'ziekte', 'plantrekkerij' of 'bedrog'.

Naarmate de band tussen gedrag en ziekte beter bekend wordt, kan daarenboven ook spanning ontstaan rond de vraag of een verschijnsel dat voorheen als 'ziekte' werd omschreven, nog wel even onprobleematisch van het begrip persoonlijke verantwoordelijkheid kan worden losgekoppeld. Denken we maar aan longkanker en de relatie daarvan met roken of aan aids en de relatie ervan met bepaalde, niet onvermijdelijke gedragspatronen. De pogingen die soms worden ondernomen om dergelijke verschijnselen aan de categorie 'ziekte' te onttrekken en op een meer expliciete manier in verband te brengen met persoonlijke verantwoordelijkheid en schuld - door bijvoorbeeld de gemeenschap te ontslaan van deelname in de kosten van verzorging - stuiten op hevig verzet en op de beschuldiging van onterechte penalisering en overdreven moralisering. Dit wijst op de culturele kracht van de categorie 'ziekte' en van de daarmee verbonden sociale normen en verwachtingen.

Eigen aan de ziekenrol is dat de zieke niet verantwoordelijk wordt gesteld voor zijn toestand. Als die verantwoordelijkheid toch wordt verondersteld mag de zieke daar geen nadeel van ondervinden in de wijze waarop hij wordt benaderd en behandeld. De zieke wordt vrijgesteld van een aantal verplichtingen en hij mag ten opzichte van anderen een aantal rechtmatige verwachtingen koesteren. Van de zieke wordt in ruil verwacht dat hij zoveel mogelijk meewerkt aan zijn genezing. Naast disputen over de toepassing

van de categorie 'ziekte', ontstaan er natuurlijk ook heel wat problemen en probleempjes rond het toekennen van de rol. Voor mensen zonder veel sociale verplichtingen, kinderen bijvoorbeeld, ligt die verantwoordelijkheid in de eerste plaats bij de ouders. Als de toekenning van de rol implicaties heeft voor andere instellingen dan het gezin, ligt de bevoegdheid ervoor bij een erkend geneesheer. Terwijl deze in onze samenleving zeker niet de enige is die helend optreedt - deze rol deelt hij met kruidendokters, pendelaars, handopleggers en een groot aantal andere genezers - is hij wel de enige die het (medisch) gezag heeft om de ziekenrol officieel toe te kennen. De geneesheer is niet alleen genezer, maar ook instituut: de gezagsvolle toekenner van de ziekenrol. Het lijkt overigens niet uitgesloten dat deze laatste functie primeert in een groot aantal optredens van de huisarts.

Men zou de werklozenrol naar analogie met de ziekenrol kunnen omschrijven. Van werkloosheid kan immers worden aangenomen dat ze niet vrijwillig is. Tevens wordt van de werkloze verwacht dat hij werkwilbig is en actief naar werk zoekt. De huidige werkloosheidsreglementering en de werking van de bemiddelings- en controlediensten lijken in grote mate te steunen op een rolconceptie van de werkloosheid die naar analogie met de ziekenrol is opgezet. Wetteksten zijn echter niet voldoende om een rol te scheppen. Deze moet kunnen steunen op wijd verbreide opvattingen en tevens op instellingen, die de spanningen en conflicten opvangen die rond de toepassing van de rol ontstaan.

Minstens twee factoren beletten in onze samenleving dat een echte werklozenrol tot ontwikkeling komt. Ten eerste is de idee dat de werkloosheid toch in vele gevallen de schuld is van de werklozen zelf, ruim verspreid (Houtman, 1994). Zelfs mensen die zich ervan bewust zijn dat werkloosheid structurele oorzaken heeft, blijven haar hardnekkig individualiseren en beschouwen als een gevolg van de persoonlijke levensloop en van individuele keuze. Persoonlijke kenmerken van werklozen worden gemakkelijk vertaald in oorzaken van de werkloosheid. Verder in dit artikel zien we dat ook een aantal van onze informanten, die nochtans allen zelf werkloos zijn geweest, van oordeel waren dat heel wat werklozen zelf schuld hebben aan hun werkloosheid. Dit gebrek aan eensgezindheid over de verantwoordelijkheidsvraag bemoeilijkt het uitkristalliseren van een werklozenrol.

Ten tweede bestaat er ook onzekerheid over het toekennen van deze rol in specifieke gevallen. Dergelijke problemen stellen zich ook bij het toekennen van de ziekenrol, maar terwijl daar soms systematische twijfel groeit - bijvoorbeeld naar aanleiding van het gemak waarmee 'doktersbriefjes' worden uitgeschreven - lijkt het gezag van de medische wetenschap en de artsen toereikend om die onzekerheid binnen hanteerbare perken te houden. Een gelijkaardige instelling, die met evenveel gezag kan oordelen over de werkwilbigheid en op basis daarvan de werklozenrol kan toekennen, bestaat echter niet. In onze maatschappij bestaat er met andere woorden wel een toestand van werkloosheid, maar niet een echte werklozenrol. Dat betekent dat er in onze opvattingen eigenlijk geen plaats is voor werklozen. Zij en hun omgeving hebben

geen duidelijke normatieve richtlijnen om met werkloosheid om te gaan. Niet alleen onze economie, maar ook onze cultuur laat hen in de kou staan: zij zijn een statistische categorie die er eigenlijk niet zou moeten zijn.

3. ACTEURS ZONDER SCRIPT

De toestand van werkloosheid is voor onze specifieke groep van respondenten nog moeilijker dan voor de mannelijke bevolking in het algemeen. In 1984 werd immers doelbewust gekozen voor een onderzoeksgroep die, gelet op hun leeftijd en geslacht, geacht wordt te werken (zie hierboven). Oudere werklozen van wie de kinderen uit huis zijn, kunnen ondanks het officieel statuut van werkloze mentaal al in de rol van gepensioneerde stappen. Dit statuut wordt in onze samenleving aanvaard. Rond de rol van gepensioneerden en jong-gepensioneerden groeit momenteel de aandacht van de media: er worden verhalen, opvattingen en beelden verspreid waarin die rol als actief, zinvol en eerbiedwaardig wordt voorgesteld. Men stelt ook dikwijls vast dat de gevolgen van werkloosheid anders liggen bij vrouwen dan bij mannen. Werkloze vrouwen kunnen in onze samenleving veel gemakkelijker in de feitelijke rol van huisvrouw stappen dan mannen zich de rol van huisman kunnen eigen maken. Huisvrouw zijn is in onze samenleving een duidelijke rol, ondersteund door opvattingen en praktijken die haar zin en inhoud geven. Daaraan kunnen de bekleders van die rol gemakkelijk een identiteit en een gevoel van nuttigheid ontleen (4). Een rol is echter veel meer dan een samenraapsel van rechten en plichten. De rol die we opnemen is ook de bril waardoor we levenssituaties waarnemen en deze betekenis geven. De rol reikt een referentiekader aan waarmee we de wereld en onze positie daarin interpreteren. Het ontbreken van een werklozenrol laat daarom een leemte na in het leven van de werklozen, een gebrek aan zin en identiteit als het ware. Uit onze studies en ook uit andere onderzoeken blijkt dat werklozen zich relatief vaak vervelen en nutteloos voelen (Elchardus, Glorieux, Derks, Pelleriaux, 1996; Glorieux, 1995; Kroft, Engbersen, Schuyt en van Waarden, 1989). Het gevoel van nutteloosheid en leegte kwam ook uit heel wat diepte-interviews naar voor. Niet alleen de informanten die werkloos waren op het ogenblik van het interview, maar ook degenen die inmiddels weer aan het werk waren en die terugblikten op hun werkloosheid, verwoordden die gevoelens.

Het verhaal van Peter (5) is in dit opzicht exemplarisch. Peter is een uiterst actief en creatief man. Iemand die zijn leven tijdens de periodes van werkloosheid van buitenaf bekijkt, zou waarschijnlijk nooit gevoelens van 'nutteloosheid' of 'leegte' vermoeden. Peter werkt in de filmindustrie. Hij is nu en dan een periode werkloos omdat hij slechts aan de slag kan als in Vlaanderen een film wordt gedraaid. Om deze periodes te overbruggen geeft hij ook les in een filmschool. Dat lost volgens hem echter het probleem van de verveling en de zinloosheid niet op.

'Dat is vreemd. De periodes dat ik werk zijn heel intensief. Ge werkt altijd met deadlines, de film moet af zijn. Dat is altijd rushen. Dan kunt ge niks anders

meer doen. Ge staat heel de tijd onder stress en spanning, en ge moet dan tegelijk creatief blijven denken. Dat is heel vermoeiend. En dan, als dat ineens stuikt, is dat heel vreemd. Ge moet u terug aanpassen. Ge krijgt echt ontwenningssverschijnselen. Ge weet niet wat aanvangen en ge krijgt zo een nutteloosheidsgevoel. Dat is belachelijk, maar het is er. Dan vraagt ge u af "allez, waarom mag ik nu niet werken?". Ge hebt zo niks meer om handen. Allez, en ik heb dan nog veel om handen, want ik ben veel met muziek bezig. Ik ben ondertussen nog klarinet aan het studeren. Maar toch ... dat zal waarschijnlijk wel mijn karakter zijn, maar dan voel ik mij opeens een beetje nutteloos.'

Pascal had op het ogenblik van het interview een zware operatie achter de rug en was met ziekteverlof. Omdat zijn toestand gunstig evolueert zal hij weldra het ziekteverlof weer voor de werkloosheid ruilen. Hij was vroeger reeds langdurig werkloos. We vroegen hem om werkloosheid en werken te vergelijken.

'Ik zal het flagrant af zeggen zoals het is. Mensen die werken zijn jaloers op zij die thuis zitten en zij die thuis zitten zijn jaloers op zij die werken. Thuis zitten, ja, ge moet gaan zoeken met wat ge u bezig kunt houden en ge moet u forceren om eraan te beginnen. Anders blijft ge zitten. Als ge gaat werken, gaat ge 's morgens misschien tegen uw goesting als het niet goed gaat op uw werk of als ge een slechte dag hebt. Maar ge vertrekt en ginder gaat ge werken. Ge hebt contacten met andere mensen. Ge kunt eens babbelen. Ge zijt weg van thuis. Als ge dan 's avonds thuis komt, dan zegt ge: "Ik ben moe en nu zou ik nog eens iets willen doen voor mijn eigen." En ge gaat naar boven en ge pakt uw hobby en ge werkt aan die hobby. Wat ik vroeger nooit gedaan heb, dat is met mijn vrouw, die werkt halftime, meegaan naar de winkel. Nu als ze thuiskomt vraag ik om eens naar de winkel te gaan ... wegzijn.'

Haast al onze respondenten van wie we een diepte-interview hebben afgenomen, hadden het moeilijk met hun werkloosheid en beschreven die moeilijkheden op een wijze die dikwijls heel aangrijpend was. Slechts twee van de respondenten die ons hun levensverhaal hebben verteld, beweerden bewust voor de werkloosheid te hebben gekozen.

Dirk heeft radicaal het traditionele arbeidsethos de rug toegekeerd. Hij verdedigt nu wat hij zijn 'recht op luiheid' noemt en koppelt dat zeer expliciet aan het verleggen van zijn prioriteiten, weg van een levenswijze die veel geld en dus veel arbeid veronderstelt. Dirk was echter niet werkloos op het ogenblik van het interview. Hij en zijn echtgenote werken beide halftime en zijn Lafargue-achtige pleidooi voor de luiheid dient dus veeleer te worden opgevat als een ode aan de parttime dan als een verantwoording van de werkloosheid. De halftijdse banen van Dirk en zijn partner zijn een bewuste keuze. Zij willen meer tijd met elkaar en met hun kinderen doorbrengen. Het is tegen de achtergrond van die keuze dat Dirk nu terugblik op zijn werkloosheid.

'Ik heb niet echt de behoefte om een status te krijgen in de maatschappij. Pas op: ik heb ook een status. Ik ben fier op mijn luiheid. Ik wordt meer bewonderd

voor mijn lui aardig dan veel mensen voor hun werk. Ook over mijn individualiteit ben ik fier. De meeste mensen, ook onder mijn vrienden, leven op een andere manier. Dat is voor mij geen probleem en voor hen blijkbaar ook niet. Integendeel, ik ben nooit nijdig of jaloers op iemand met een kast van een huis, twee auto's voor de deur en een zwemdok in de tuin. Ik begrijp dat ze dat hebben. Ze hebben er voor gewerkt. Mensen denken dat ze enkel kunnen leven als ze genoeg geld hebben. Er wordt veel met geld gesmeten. Dat wordt een behoefte. De redenering is dan: "ge hebt geld, dus moet ge het opdoen". In de plaats van een huiskes te zetten waarin ge comfortabel kunt leven, zet ge dan een kast van een villa waar iedereen kan naar komen kijken. Die behoefte is gecreëerd door de maatschappij, door de reclame en de markt. Maar ik ben niet van plan om daar mijn leven aan te verknoeien. Soms merk ik wel eens nijd tegenover mij voor het geluk dat ik heb, omdat ik hun zorgen niet heb, omdat ik kan leven als God in Frankrijk. Dan zeg ik hen "gij kunt dat ook", maar in feite kunnen ze het niet. Ze zitten vast, ze zijn opgeleid om te slagen in het leven, dat wordt van hen verwacht.'

Michel heeft ook bewust gekozen voor de werkloosheid. Maar bij hem gaat het om een keuze voor het statuut. Tijdens zijn werkloosheid werkte Michel in het zwart als metsers en voeger.

'Werklozen worden betaald zonder te werken. Gij (hij richt zich hier tot de onderzoeker) moet elke dag naar Brussel om te werken, voor 40.000 frank. Degene die aan de dop staat, krijgt 33 of 34.000 frank, en moet daar niks voor doen. En ge moet weten, ik kan met mijn handen werken, ik kan metselen en voegen. Ik vind dus gemakkelijk werk. Ik heb me in die periode (van werkloosheid) dus niet verveeld. En dan verdient ge dubbel hé! Zo moet ge 't bekijken.'

Michel heeft daar niet al te lang van kunnen profiteren. 'De mensen zijn jaloers', zegt Michel. Hij is ervan overtuigd dat hij verklikt werd. Nu werkt hij als zelfstandige. 'Ik werk dus voor mijn eigen boterham, niet voor die van een ander'. Michel wantrouwt naar eigen zeggen iedereen. De wereld draait om geld en daarmee uit. 'Als ge ergens wilt binnengaan, een restaurant, een winkel, het is gelijk wat: er is maar één ding dat ge moet hebben, geld. Zonder geld kunt ge niks meer.'

Op een meetschaal voor utilitair individualisme die afgenomen werd bij onze respondenten in 1993 door middel van een gesloten vragenlijst (6), heeft Michel een extreem hoge score. Zijn kijk op de wereld is uitermate utilitair individualistisch, cynisch zelfs. Hij wil of kan geen mens vertrouwen. De wereld draait rond geld. Het is uiteindelijk altijd 'ieder voor zich'. Sprekend met Michel kregen we een duidelijk beeld van wat een hoge score op de schaal van utilitair individualisme concreet inhoudt als manier van spreken en als kijk op de mensen. Maar af en toe in het gesprek laat Michel duidelijk blijken dat hij niet zo blij is met die wereld en zich in feite door zijn eigen houding tekort gedaan voelt. Hij drukt haast letterlijk een verzuchting naar

vriendschap en naar vertrouwende relaties uit, maar *'de wereld zit zo niet in elkaar'* zucht hij dan. Toen we hem daarop vroegen of het niet voor iedereen beter zou zijn als de mensen elkaar een beetje zouden vertrouwen en eventueel helpen, antwoordde hij:

'Ja, het is zoals ge het nu zegt. Zo moet het zijn. Maar dat bestaat niet meer.'

Het utilitair individualisme van Michel kan op twee verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Misschien lichtte Michel de sociale zekerheid op omdat hij ervan overtuigd is dat iedereen toch met alle mogelijke middelen het eigenbelang dient en hij daarin niet kan achterblijven. Het is echter ook mogelijk dat hij zich utilitair individualistisch opstelt omdat hij in het zwart is beginnen werken en het nodig vond dat tegenover zichzelf en de anderen te verantwoorden met de stelling dat *'iedereen het doet'*. In dat laatste geval, dat ons helemaal niet onwaarschijnlijk lijkt, schept Michel zich de voorstelling van een wereld waarin zijn gedrag niet meer laakbaar is, maar normaal en redelijk. Zijn schijnbaar extreem individualisme en cynisme zijn in dat geval, paradoxaal genoeg, een manier om te moraliseren en te zeggen dat men in een wereld zoals het hoort niet in het zwart werkt. Het is deze rol van het cynisme en het utilitaire individualisme die kan verklaren waarom mensen die geconfronteerd worden met sociale degradatie of geplaatst worden in een situatie waarin ze hun eigen normen overtreden, grijpen naar een individualistische en cynische manier van spreken. Dat maakt die oplossing natuurlijk niet minder verlamdend. In de vorm van wantrouwen betaalt Michel een zware prijs voor zijn individualisme en cynisme. *'Ik vertrouw niemand'* herhaalt hij geregeld in de loop van het gesprek en hij is er rotsvast van overtuigd dat zijn zuster hem *'bij de belastingen heeft aangegeven'*.

Het is opvallend dat de enige twee respondenten die uitdrukkelijk zeggen voor de werkloosheid te hebben gekozen allebei werken, Dirk halftijds en Michel in het zwart. Dirk verwijst daarenboven naar zijn vaderschap als een motief voor zijn halftijdse job. In feite hebben deze mannen het dus niet echt over werkloosheid. Van Dirk kan enkel worden gezegd dat hij het belang van inkomen en van werk relativeert.

Twee andere respondenten spraken ook op een atypische wijze over hun werkloosheidservaring. Het ging hier om Herman en Gilbert, twee mannen die een bekering hadden meegemaakt en daaruit een verbazende levenskracht putten. Zij waren ervan overtuigd dat hun geloof hen een andere houding tegenover werk en werkloosheid heeft gegeven. Zij achtten zich daardoor zodanig gesterkt dat zij zelfs een gebeurlijke nieuwe periode van werkloosheid zonder veel problemen zouden aankunnen.

Herman is aangesloten bij een christelijke sekte en beleeft zijn geloof op een zeer intense wijze. Hij verklaarde dat hij voortaan geen last meer zou hebben van werkloosheid. Werkloosheid zou hem nu niet meer kunnen raken.

'Ja, want die periode is voorbij. Ik ben nu zelfstandige, maar ik kan ook werkloos worden. Maar, dat zou nu helemaal anders zijn. Er is geen vergelijking mogelijk. Vroeger dacht ik dat ik misschien iets kon betekenen in de samenleving. Ge betekent iets als ge werkt, dat is belangrijk in deze

maatschappij. Ge moet iets presteren, ge moet produktief zijn. Ik wou mijzelf waarmaken door werk. Maar nu heb ik in mijn leven iets anders. Ik heb mijn nieuwe leven. Op een bepaald ogenblik ben ik tot geloof gekomen. Nu moet ik niet meer bang zijn om gezichtsverlies te lijden, om gewoon niks te doen. Ik moet daar niet meer bang voor zijn, want ik heb eigenlijk niks meer te verbergen, niks meer te bewijzen.'

Gilbert put zijn kracht uit het positief denken en vindt betekenis in de New Age beweging. Hij gelooft dat men via positief denken zijn eigen leven in handen kan nemen. We vroegen hem wat hij zou doen, indien hij opnieuw werkloos zou worden.

'Tja, wat zou ik dan doen ... daar ben ik nog niet bij blijven stilstaan, dat is weeral negatief denken hè. Ik zal dan waarschijnlijk iets in de informatica proberen te vinden, of ergens anders, ik weet het niet. Ik denk dat wijzelf (Gilbert spreekt hier over zichzelf en over zijn echtgenote die zijn geloof deelt) het goede bewijs zijn dat je alles in eigen handen hebt. Alleszins dat je alles in die richting kunt duwen dat het positief wordt. We zijn vaak in financiële situaties terechtgekomen waarin anderen zouden denken aan zelfmoord plegen. En telkens zijn we daar terug uit geraakt'.

Zowel Herman als Gilbert lijken een oplossing te hebben gevonden om aan de gevolgen van werkloosheid te ontsnappen. Maar het gaat om heel verschillende oplossingen. Herman heeft een geloof dat hem toelaat arbeid en de wereldse status en zin die daaraan verbonden zijn, te relativieren. Gilbert heeft een haast magisch geloof dat hem sterkte in zijn overtuiging dat hij, gegeven de wijze waarop de arbeidsmarkt nu georganiseerd is, alle problemen zou kunnen overwinnen en daar steeds gesterkt zou uitkomen. Gilbert aanvaardt de geldende criteria van succes, maar haalt uit zijn geloof de overtuiging dat hij succesrijk kan zijn. Hermans geloof is van een meer buitenwereldse variant. Het laat hem toe de geldende criteria van succes te relativieren en achter zich te laten.

Herman heeft zin en identiteit gevonden in zijn geloof en stelt zeer expliciet dat hij daardoor niet meer afhankelijk is van arbeid om zin te geven aan zijn leven. Van alle respondenten lijkt enkel hij echt aan de arbeid voorbij. Dirk beweert van zichzelf hetzelfde, maar hij acht het toch nog nodig zijn halftijdse job defensief te verantwoorden door zich te beroepen op een recht op luiheid en door te stellen dat vrienden hem benijden. De idee dat men zich via arbeid nuttig maakt of verwezenlijkt, lijkt voor Herman daarentegen absurd. De normen waarop hij zich voortaan richt, omschrijft hij zelf als van een hogere orde. Voor hem geldt voortaan *'een hogere wet'*.

Met de mogelijke uitzondering van Herman worden alle respondenten getroffen door wat men de anomie van de werkloosheid kan noemen: een afwezigheid van een duidelijke rol en van duidelijke verwachtingen, een verlies van identiteit, gevoelens van leegte en van nuttelosheid. Dirk bekleedt in dat opzicht een tussenpositie. Hij is

overduidelijk gevoelig voor het gebrek aan sociale erkenning van het niet-werken, maar hij komt daartegen in opstand.

4. IMPROVISATIES: STRATEGIEËN OM TE LEVEN MET ROLLOOSHEID

Ongedefinieerde situaties waarin alles moet worden onderhandeld en de verwachtingen steeds onduidelijk zijn, blijken ondraaglijk voor de meeste respondenten. Zij ontwikkelen strategieën om de situatie een duidelijker betekenis te geven en hanteerbaar te maken. Omdat een echte, uitgekristalliseerde werklozenrol niet bestaat, blijven dit improvisaties op culturele thema's. Een eerste reeks strategieën bestaat uit het opnemen van rollen die compatibel zijn met de werkloosheid, maar verbonden aan duidelijker verwachtingen, waarmee de spanning tussen het dagelijks handelen en de opvattingen over hoe moet worden gehandeld, kunnen worden verzoend. Een tweede strategie bestaat erin de betekenis van de dagelijkse handelingen op een zodanige manier te herdefiniëren dat het leven van de werkloze minder zinloos lijkt, minder verschillend van dat van de werkenden. We beschrijven achtereenvolgens beide strategieën.

4.1. Een alternatieve rol: De ziekenrol

De situatie van werklozen is ongedefinieerd. Door het ontbreken van een werklozenrol is het, zowel voor de werklozen als voor hun omgeving, niet duidelijk wat ze wel en niet kunnen en moeten doen. Tussen wat men meent te moeten doen, bijvoorbeeld zeer actief naar werk zoeken, en de mogelijkheid om dat te blijven doen, groeit dikwijls een pijnlijk verschil. Het herdefiniëren van de situatie biedt dan een mogelijke oplossing. De verwachtingen van de onmiddellijke en verdere omgeving ten opzichte van de werkloze en de verwachtingen die de werkloze kan hebben ten aanzien van de anderen, worden terug duidelijk wanneer hij zichzelf als ziek definieert in plaats van werkloos. Uit onderzoek naar de relatie tussen werkloosheid en ziekte blijkt dat werklozen een grotere kans hebben ziek te worden dan niet-werklozen (7). In 8 van de 20 levensverhalen die we optekenden, kwamen gezondheidsproblemen als een belangrijke, vaak beslissende factor ter sprake. Een aantal van de uitkeringsgerechtigde volledig werklozen herdefinieerden zelf hun situatie en situeerden zich in een schemerzone tussen werkloosheid en ziekte. Sommigen deden dat op zo'n consistente manier dat men na een tijdje vergat dat men met een werkloze aan het praten was.

'Ik kan niet meer werken' zei Jef op een bepaald ogenblik in zijn verhaal en omdat hij merkte dat de interviewer duidelijk niet meer wist of Jef nu werkloos of invalide was, voegde hij er verduidelijkend aan toe:

'Ik ben niet invalide hoor, ik ben nu aan het doppen hé. Ik ben te slecht om te werken, maar te goed om op de ziekenkas te staan. Ik zit daar juist tussenin. Aja, ge kunt dat zien (hij toont de onderzoeker een inhaleerbusje). Ik heb een klaplong

gehad en kan daarom niet meer gaan werken. Ik ben al naar de controle van de RVA geweest, drie of vier jaar geleden. Ze zullen mij niet meer doen werken!

Ook na een gebeurlijke werkhervatting wordt een periode van werkloosheid soms voorgesteld als een periode van ziekte. Jan is loodgieter en was gedurende vijf jaar werkloos. Toen we hem vragen stelden over de wijze waarop hij die periode van werkloosheid had beleefd, zei hij dat hij twijfelt of hij gedurende al die tijd wel als werkloze kon worden beschouwd. Hij vertelt dan het verhaal van een zwaar ongeval dat hij heeft gehad toen hij zestien was. Eèn van zijn wervels werd toen verbrijzeld en hij heeft daar een zware vorm van epilepsie aan overgehouden. Daardoor heeft hij niet kunnen werken. De moeilijke en langdurige behandeling begint pas sedert een paar jaar vruchten af te werpen en nu is hij weer aan het werk.

Jacques die na een zeer zwaar ongeluk eerst een jaar op ziekteverlof is geweest en daarna tien jaar werkloos, wijt die werkloosheid aan de gevolgen van dat ongeluk.

Wout is reeds dertien jaar uitkeringsgerechtigd volledig werkloos, maar spreekt, net als Jef, over zijn status op een heel vage, verwarrende manier die de indruk wekt dat hij invalide is. Zijn strategie om zich die status toe te meten, bestaat uit het opsommen van een groot aantal gezondheidsproblemen.

Toen we hem vroegen wat het belangrijkste verschil tussen werken en werkloosheid was, definieerde hij dat ook in termen van ziekte en gezondheid: *'De periode dat ik aan het werken was, ben ik bijna niet ziek geweest, behalve dan mijn ongeval. Maar ziek was ik niet. Ja, ge hebt soms eens hoofdpijn als ge 's morgens opstaat, maar daarvoor blijft ge niet thuis hé. Of eens keelpijn, maar ik bleef niet thuis, ik ging dan gewoon werken.'*

In tegenstelling tot de meeste andere respondenten, klaagt Wout niet over moeilijkheden om de tijd te vullen. Ziek zijn lijkt centraal te staan in het leven van Wout. Hoewel hij officieel werkloos is, slaagt hij er goed in zijn leven in het teken van de ziekte te stellen en de interviewer na een tijd zelfs te doen vergeten dat hij werkloos is. Wout buigt zich ook expliciet over de afloop van zijn ziekte. Want dat is eigen aan de ziekenrol. Het is in principe een tijdelijke toestand en van de zieke wordt verwacht dat hij naar gezondheid streeft. Wout voelt dat blijkbaar aan en terwijl hij zijn leven vertelt, zoekt hij naar oplossingen voor dat dilemma. Af en toe geeft Wout te kennen dat hij nog werk zou willen, maar relativeert die wens dan weer meteen door zich op zijn ziekenrol te beroepen.

'Ge kunt aan mij niets zien, ik voel mij anders goed. Ik moet wel zeggen, als ik hier thuis iets doe, ben ik een beetje rap moe. Maar ik denk niet dat ik zou schrik hebben van te werken, zeker niet, hoewel ik 45 jaar geworden ben van de maandag. Ik heb vroeger altijd zwaar werk gedaan. Hoe zwaarder het was, hoe liever ik het had. De dokter van de RVA heeft mij gezegd dat wanneer ik hetzelfde

werk zou doen als tevoren, dat ik na een maand of twee een krak kan krijgen en dat het dan gedaan is. En dat is ook niet plezierig voor de baas hé.'

Volgens Wout is de enige logische uitkomst dat de ziekenrol of de invaliditeit permanent zouden worden.

'Zoals het nu zo slecht gaat, dan kan hij (de voor de RVA controlerende arts) beter zeggen dat ik invalide ben hé. Dan roepen ze mij ook niet meer op om te gaan werken hé. Waarom roepen ze mij niet op (voor een sollicitatie)? Van de tien jaar dat ik geen werk heb, hebben ze mij nog altijd niks laten weten. Dat moet toch zijn dat dat in hun dossier zit. Als de dokter dat zelf gezegd heeft. Dan moet het daarin zitten hé. Ze laten mij niks weten.'

4.2. Een tweede alternatief : De huishoudersrol

In de werklozenliteratuur is vaak sprake van een rolinversie: het omdraaien van de traditionele taakverdeling tussen man en vrouw (Shamir, 1986: 204). Wanneer de vrouw buitenhuis werkt en de man werkloos is, kan deze laatste de huishoudelijke taken op zich nemen. Werklozen zouden dan hun statuut kunnen ruilen voor dat van huisman. Uit het tijdsbudgetonderzoek bij onze werkloze respondenten in 1984, bleek dat zij 38% van de tijd die vrijkwam tengevolge van de werkloosheid (ongeveer 3 uur per dag) besteedden aan een extra inbreng in het huishouden. Die tijd ging naar huishoudelijke taken in strikte zin, naar boodschappen doen, klusjes en karweitjes in huis en de verzorging van huisgenoten (Elchardus, Enhus, Glorieux en Van Rossem, 1984: 540; Glorieux, 1995). Uit de levensverhalen blijkt nochtans dat van een echte rolinversie zelden sprake is.

Bart is, ondanks zijn zeer hoge scholing, een tijd werkloos geweest. Tijdens die periode heeft hij een aantal huishoudelijke taken op zich genomen. Uit zijn verhaal blijkt echter duidelijk dat hij dat als een tijdelijke situatie beschouwde.

'Ik zat met drie kinderen en de oudste was vier jaar, de jongste één. Ik speelde dus huisman. Mijn vrouw werkte fulltime. Dus kwestie van bezigheid was dat hier vrij druk met die klein gasten. In dat opzicht is de werkloosheid wel nuttig geweest. Anders moet ge de gasten gaan wegdoen en nu kon ik die zelf opvangen. Maar ja, eigenlijk ben ik content dat dat veranderd is, ge kunt dat maar tijdelijk doen.'

Voor Bart was het opnemen van deze taken slechts een tijdelijke oplossing omdat hij niet met dat perspectief gestudeerd had. Hij kon zich inbeelden dat andere mannen huisman zouden worden, maar voor hemzelf zag hij dat niet zitten. Hij was voorbestemd om carrière te maken. In afwachting van werk leek het hem wel goed om zich met het huishouden en de kinderen bezig te houden. In elk geval is het beter dan 'zitten niet-sen'.

'Voor andere mensen die een studierichting gevolgd hebben die weinig perspectief biedt op carrière, dat men daar eerder van zegt, oké, ja ge hebt dat gedaan omdat ge dat interessant vindt en omdat ge dat wilt kennen en weet ik veel. Terwijl een ingenieursopleiding dat biedt een heel ander perspectief.'

Van de twintig respondenten die we interviewden is er één, Stan, die de rol van huisman op een duurzame wijze heeft opgenomen. Stan leeft samen met een vriend die een goede baan heeft. Stan zorgt voor het huishouden en zijn zoon.

'Om 7u30 sta ik op, om 7u45 roep ik mijn zoon op en voer hem naar school. Verder, zoals je ziet, ik heb een tuin met dieren ... kippen, eenden, dus 's morgens de beesten eten geven. Er is wel altijd wat te kuisen. En ik heb ook meer werk met de was en de strijk nu mijn zoon bij me woont. In de namiddag in de tuin nog een beetje werken. En om kwart voor vier komt mijn zoon terug thuis, eerst hem afhalen, dan eten maken.(...) Maandag is het strijkdag. En 's woensdags is het kuisdag. En donderdags is het de kuis van de slaapkamers, de badkamer, de WC, de living en de keuken.'

We vinden bij verschillende respondenten sporen terug van of aanzetten tot het opnemen van de rol van huisman. De meeste respondenten omschrijven dat als een tijdelijke oplossing en bij velen gaat het ook gepaard met een gevoel van frustratie. Bij Stan is het opnemen van de huishoudersrol daarentegen volledig. Terwijl hij in het begin van het interview zijn werkloosheid nog als referentiepunt gebruikte, sprak hij later veeleer over zichzelf als huisman en leek hij nog weinig of geen problemen te hebben met zijn werkloosheid. Hij zou het integendeel moeilijk hebben opnieuw te moeten gaan werken. Zijn huishoudersrol lijkt niet zozeer een positieve keuze, maar is veeleer een gedwongen alternatief voor de onbereikbare arbeid. Toen we hem vroegen of hij nog zou beginnen werken mocht hij een job aangeboden krijgen, gaf hij het volgende antwoord:

'Dat wel ... ja. Maar ik zou het dan wel heel moeilijk hebben, om me te kunnen aanpassen. Ik vind dat de wereld zo hard geworden is. Het is allemaal zo veranderd. Het is nu al een tijdje dat ik niet meer werk. Als ik dan terug onder de mensen kom, denk ik "verdomme, het is allemaal zo veranderd". En ik kan dat gewoon niet meer aan. Ik ben misschien te gevoelig.'

4.3. Herdefiniëren van handelingen en taken

Het opnemen van de rol van huisman blijkt niet zo'n evidente manier te zijn om te ontsnappen aan de gevolgen van de werkloosheid. De meeste van onze respondenten slagen er in elk geval niet in zich in die rol in te leven. Dit wil zeker niet zeggen dat ze tijdens hun werkloosheid geen huishoudelijke taken verrichten. Er is echter een verschil tussen af en toe het huis kuisen omdat je toch thuis zit en het opnemen van de rol van huisman. Het opnemen van een rol veronderstelt identificatie, een mate van eenheid of harmonie tussen het gevoel van identiteit en de verwachtingen van de

omgeving. Dat komt zelden tot stand. Werkloze mannen zoeken in hun toegenomen deelname aan het huishoudelijke werk hardnekkig maar doorgaans vruchteloos zin, betekenis en een alternatief voor de arbeid.

Op basis van de tijdsbudgetten van 1984 heeft Ignace Glorieux (1995) de betekenis van arbeid en andere activiteiten bij werklozen en niet-werklozen met elkaar vergeleken. Het bleek dat geen enkele activiteit een even belangrijke sociale betekenis heeft als arbeid. Arbeid wordt meer dan andere bezigheden beschouwd als iets dat mensen met de samenleving verbindt. Men verricht arbeid omdat het nodig is, maar het geeft tevens een gevoel met anderen verbonden te zijn, iets voor anderen te doen en zijn plicht te vervullen. Het zijn precies de gevoelens tekort te schieten in zijn plicht en onvoldoende verbonden te zijn met anderen, die de werkloosheid zo pijnlijk maken, afgezien van de financiële implicaties ervan. Werklozen besteden niet alleen veel tijd aan huishoudelijke taken, maar zij geven aan die taken ook een meer uitgesproken sociale betekenis dan de werkenden. Zij grijpen, met andere woorden, de huishoudelijke taken aan om de gevoelens van nut, plichtsvervulling en verbondenheid te verwerven die in onze samenleving verbonden zijn met arbeid. Werklozen proberen het verlies van zin en betekenis dat gepaard gaat met het verlies van werk te compenseren door enerzijds méér huishoudelijke taken op te nemen, anderzijds die taken ook nog een meer uitgesproken sociale betekenis te geven.

Werklozen herdefiniëren huishoudelijk werk. Zij geven het een betekenis die sterk lijkt op die van bezoldigde arbeid. Toch kan huishoudelijk werk die arbeid niet vervangen. Dat wordt duidelijk geïllustreerd in het levensverhaal van Bart. Hij zegt dat het verzorgen van de kinderen en het onderhouden van het huis zijn tijd zinvol maakten, maar dat niet blijvend konden doen. Hij was *'opgeleid voor een carrière'*.

Pascal is één van de respondenten die zelfs het dagritme van de werkenden wil blijven volgen. Zijn hobby reserveert hij voor 's avonds. Tijdens de werkuren helpt Pascal zijn moeder in de tuin, verzorgt hij zijn eigen tuin en verricht hij allerlei klusjes in huis.

'Nu zit ge een hele dag thuis. Die hobby? God ja, ik heb vanavond nog tijd en morgen nog tijd en overmorgen nog tijd. Het is daarom dat ik zeg dat ik er overdag niet mee bezig kan zijn, alleen maar 's avonds. Het is en blijft mijn hobby.'

Werklozen beginnen ook andere activiteiten te ontplooiën nadat ze werkloos zijn geworden. Bijna alle respondenten die ons hun levensverhaal vertelden, besteden veel tijd aan klusjes in huis. Ze zetten het pas aangekochte huis in orde, installeren een badkamer, behangen het hele huis of beginnen ijverig in de tuin te werken. Uit de analyse van de tijdsbudgetten (Glorieux, 1995) blijkt dat werklozen aan deze activiteiten eveneens een sociale betekenis geven die erg dicht bij deze van arbeid aanleunt. Jan heeft thuis een volledige badkamer ingericht. Voor hem is werkloosheid

geen drama, zolang hij wat klussen omhanden heeft. Als hij mijmert over zijn werkloosheidsbeleving zegt hij:

'Hier zou het nog gaan omdat er nog veel te doen is aan het huis en de tuin. Maar ik denk dat iemand waarvan zijn huis in orde is of die op een appartement woont en die genoeg heeft voor te leven. Ik weet niet wat zo'n mens zou doen om zijn dag rond te krijgen.'

Heel wat levensverhalen geven de indruk dat werklozen eerst hun huis in orde brengen vooraleer ze terug echt intens beginnen te solliciteren. We vroegen Gilbert of hij in het begin van zijn werkloosheid minder frequent solliciteerde.

'Ge kunt het misschien zo stellen, ja. Want ge pakt in het begin de opstapeling van persoonlijke werkjes thuis aan. Dus profiteer je daar vlug van om dat in orde te maken. Dat waren kleine klusjes binnenhuis. Nadien begint ge in feite reël te zoeken naar een job.'

In principe is het voor werklozen in ons land enkel toegelaten te klussen buiten de gewone werkuren. In abstracto valt een dergelijke maatregel te verdedigen als men wil dat werklozen zo intens mogelijk naar werk zoeken. Als men die maatregel echter in de concrete levens van de werklozen situeert, lijkt hij volkomen absurd, onder meer omdat de werklozen proberen het ritme van de gewone werkdag te blijven volgen (Elchardus en Glorieux, 1989, 1995). Die regel wordt waarschijnlijk massaal met de voeten getreden. Jan kent hem maar vindt hem totaal onzinnig.

'Het huis in orde zetten, dat moogt ge niet doen als werkloze. Enkel na 5 uur 's avonds, maar men gaat toch geen werken uitvoeren na 5 uur als men de ganse dag thuis zit! Rusten, dat mag als ge werkloos zijt. Ge verdient dan praktisch niets op den dop en ge zoudt alles in uw huis moeten laten doen, dat gaat toch niet.'

4.4. De kostwinnersrol: de enige uitweg?

Het is gebleken dat onze respondenten moeilijk kunnen leven met rolloosheid. Zij proberen eraan te ontsnappen door zichzelf ziek of invalide te verklaren en hun omgeving ertoe te brengen hen ook als dusdanig te benaderen. Werkloosheid is bij vrouwen fundamenteel verschillend omdat deze nog steeds gemakkelijker kunnen terugvallen op de rol van huisvrouw (De Witte 1994: 6). Sommige van onze respondenten zoeken een oplossing in dezelfde richting. Het opnemen van die rol blijkt echter zeer moeilijk. Zij behoort in onze cultuur blijkbaar nog steeds toe aan de vrouw of, zoals Bart dat stelde, aan mensen die niet gestudeerd hebben met een loopbaan voor ogen. Verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de kinderen valt daarentegen gemakkelijker te verzoenen met de mannenrol. Het zeer intens gaan klussen in huis ligt nog meer voor de hand. Het betreft immers een bezigheid die typisch 'mannelijk' is en die daarenboven heel sterk op arbeid gelijkt. De mogelijkheden die dat soort werk biedt om aan de leegte van de werkloosheid te ontsnappen, zijn echter beperkt. Het vraagt een investering en kan dus niet altijd worden verzoend met de financiële situatie

van de werklozen, die slechter wordt naarmate de werkloosheid langer duurt. Daarenboven komt er een moment dat het huis in orde is.

Op lange termijn lijkt de kostwinnersrol voor de meeste van onze informanten de enige uitweg. Deze vaststelling is ook in overeenstemming met de kwantitatieve bevindingen uit ons onderzoek (Elchardus, Glorieux, Derks en Pelleriaux, 1996: hoofdstuk 2). In onze studie vonden we aanwijzingen die de zelfbestendingsthese of de vicieuze-cirkeltheorie op de helling zetten. Volgens de zelfbestendingsthese, die vrij dominant is in de werkloosheidsliteratuur, leidt werkloosheid bij de betrokkenen tot een aantal gevolgen die de reïntegratie op de arbeidsmarkt bemoeilijken. Werklozen zouden in een neerwaartse spiraal terecht komen. Om de gevoelens van zinloosheid en de psychologische druk bij langdurige werkloosheid te verlichten, zouden de werklozen aanpassingsstrategieën hanteren. Deze houden onder meer in dat men zich van de arbeidsmarkt terugtrekt en in de werkloosheid nestelt. Hans de Witte (1993: 9) spreekt in zijn overzichtsartikel van de werklozenliteratuur zelfs van een 'aanpassing aan de rol van werkloze'. Onze onderzoeksresultaten waren op verschillende punten in tegenspraak met de zelfbestendingsthese. We vonden in onze onderzoekspopulatie slechts zeer weinig respondenten die het zoeken naar werk reeds hadden opgegeven en die berustten in de werkloosheid. De erkenning van de problemen die verband houden met rolloosheid, maken deze vaststelling begrijpelijker. De alternatieve rollen zijn immers niet stabiel genoeg om het mentale statuut van werkzoekende te verlaten. Sommige rollen, zoals die van huisman, blijken in onze cultuur voor de meeste mannen nog steeds mentaal ontoegankelijk. Andere bezigheden, zoals het intens knutselen en *doe-het-zelven*, kunnen om verschillende redenen slechts tijdelijk worden opgenomen. Voor wat betreft de ziekenrol blijkt dat slechts de heel langdurig werklozen hem kunnen opnemen en dit leidt zelfs dan zelden tot een stabiel alternatief waarin de werkloze kan berusten. De wegen via dewelke werklozen naar een alternatieve rol zoeken - en die de zelfbestending zouden verklaren - leiden in vele gevallen weer tot de leegte van de werkloosheid en het zoeken naar werk. Enkel het ouder worden leidt tot een definitieve oplossing van die spanning. Er komt een moment waarop men de hoop opgeeft en van de werkloosheid overstapt op de rol van gepensioneerde. Deze overgang is in de Belgische werkloosheidsreglementering trouwens geformaliseerd.

5. HET SCHEPPEN VAN EEN SCHULDGEVOEL: DE INDIVIDUALISERING VAN DE OORZAKEN VAN WERKLOOSHEID

De wijze waarop de werkloosheid wordt beïnvloed door de economische conjunctuur en de structurele veranderingen die zich voordoen in de productiewijze, zijn overduidelijk; toch wordt in onze samenleving de werkloosheid nog dikwijls geïndividualiseerd. Misschien sluit dat aan bij een hedendaagse cultuurtrek. Terwijl individualisering in de zin van egoïsme slechts matig toeneemt, en individualisering in de zin van gegeneraliseerde vrijheid heel ongelijk verdeeld is (Elchardus, 1995) kan er zeker wel een

individualiserende manier van spreken worden onderkend. Wetenschappelijke uitvindingen, kunstwerken, beslissingen allerhande, die heel sterk door het samenhandelen van verschillende individuen worden bepaald, worden toch courant aan individueel genie of individuele originaliteit toegeschreven. Dit mechanisme wordt ook gehanteerd bij het verklaren van de werkloosheid. Hoewel werkloosheid overduidelijk een collectief gegeven is, brengt onze individualiserende manier van denken en spreken ons er dikwijls toe een individuele verklaring te zoeken. Die individualisering wordt aantrekkelijker naarmate er geen duidelijke, geloofwaardige alternatieve verklaring voorhanden is.

We signaleerden reeds twee belangrijke factoren die de ontwikkeling van een werklozenrol in onze samenleving verhinderen (paragraaf 2). De eerste factor is de individualisering van de oorzaken van werkloosheid. De tweede factor is de afwezigheid van een instituut dat gezagsvol kan oordelen over de werkwillegheid van werklozen. Deze twee factoren zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De twijfel over de werkwillegheid van werklozen, leidt tot een individualisering van de schuld. We vinden die twijfel ook bij de respondenten die zelf ervaring met werkloosheid hebben opgedaan. Ronny heeft een tijdje zonder werk gezeten, maar heeft nu een goede betrekking bij een lokaal bestuur. Volgens hem zijn heel wat werklozen vrijwillig werkloos terwille van hun kinderen. Hij denkt dan vooral aan de vrouwelijke werklozen, maar niet alleen aan hen.

'Ik heb het ook meegemaakt. Nu beginnen mijn kinderen groter te worden, maar ge hebt twee kleine kinderen, dan is het een keuze hé. Ofwel blijft er één van de twee thuis, ofwel gaat ge de kinderen naar een kinderopvang doen. Dat kan u 15.000 Fr. per maand kosten hé. Het is een keuze. Ofwel gaat ge naar een alternatief middel zoeken. Dat bestaat erin dat één van de twee een vervangingsinkomen tracht te ratten. Dat leidt tot misbruiken. Dat weet iedereen hé'.

Michel, de bouwvakker die in het zwart heeft gewerkt, geeft grif toe dat hij geprofiteerd heeft van het werklozenstatuut (zie boven). Hij gaat er vanuit dat de meeste werklozen werk kunnen vinden als ze dat maar willen. We vroegen hem of hij niet bang was dat zijn kinderen ooit werkloos zouden worden. *'Werkloos ... dat kan, maar als ze willen werken, vinden ze werk'*. Toen we vroegen of het probleem van de werkloosheid dan bij de werklozen zelf ligt, kregen we een instemmend antwoord.

'Ah ja, dat is toch normaal. Als gij uw geld op tafel krijgt, zonder iets te doen, dan gaat ge niet meer werken. Nu maken ze luierikken. Als ze vijftig zijn, mogen ze op pensioen gaan. Mijne pa, die moest 65 zijn. Nu, ze komen van school en ze staan aan de dop. En ze willen niet meer werken, ze krijgen het zo op hun schoot. Kijk, wij hebben twee mensen aangepakt en ze willen al niet meer werken. De beste van allemaal zijn nog de vreemdelingen. Ik spreek uit ondervinding.'

Voor René zijn er twee soorten werklozen, diegenen die het nodig hebben, en wier uitkering te laag is, en degenen die niet echt werkloos zijn of die het geld niet nodig hebben.

'Werkloosheid. Bah. Ge ziet het genoeg in de kranten, kijkt in de kranten. Zoveel werklozen minder zeggen ze. Ah ja, ze smijten ze van de dop. Dat is gemakkelijk hè. Als gij iets gekocht hebt en ze zetten u op de dop. En ge zijt gewoon van pakt 40.000 frank te verdienen en ze geven u 10.000. Wat moet gij daarmee beginnen? Kunt gij daarmee leven? Ah ja. Ik niet. Dat is te weinig en er zijn er veel die op de dop staan en die het niet nodig hebben. Ah ja. Dat ze daar al eens naar zien.'

In hun verhalen hantieren heel wat respondenten een duidelijk wij/zij-perspectief. De 'wij' slaat dan echter niet op de werklozen, maar wordt wel op verschillende andere manieren ingevuld. Dikwijls is dat wij de 'armen' tegen zij, de 'rijken' of wij de 'gewone mensen', 'de laaggeschoolden' tegen zij de 'rijken' of de 'heel slimmen'. Eén enkele keer wordt deze tegenstelling nog verwoord in termen van wij de 'arbeiders' en zij 'de bazen'. Het ontbreken van een duidelijke werklozenrol en de daarmee samenhangende individualisering van de schuld, alsook de verwachting dat het een tijdelijke status is, maken het waarschijnlijk moeilijk een gevoel van samenhangigheid onder de werklozen te ontwikkelen. Hun situatie is ook vrij ongedefinieerd en veel gevarieerder dan de ambtelijke of statistische categorie 'werkloze' laat vermoeden. Uit hun levensverhalen komen verschillende identiteiten naar voor. Sommige van onze werklozen voelden zich werkloos, maar anderen zitten in een klusjesfase, voelen zich te oud om nog echt als werkloze te worden beschouwd, achten zich ziek, invalide, een enkele is huisman, het merendeel is op weg naar een andere baan. Sommige van hen beschouwen de andere werklozen als profiteurs en voelen zich ook daarom niet geneigd solidair te zijn met 'de' werklozen in het algemeen.

6. DISCUSSIE

De individualisering van de werkloosheid, die we hebben waargenomen, is in de eerste plaats een individualisering van de schuld. Werkloosheid wordt, ook door een groot deel van de werklozen waarmee we hebben gesproken, voorgesteld als een persoonlijk falen en een kwestie van persoonlijke verantwoordelijkheid. Omdat de werkloosheid op die manier wordt geïnterpreteerd, vinden de werklozen moeilijk aansluiting bij een collectief verhaal dat de werkloosheid duidt als een gevolg van 'structurele' oorzaken en loskoppelt van de vraag naar persoonlijke schuld. Dat plaatst hen in een ongedefinieerde situatie. Uit onze interviews bleek duidelijk hoe onze informanten die situatie proberen te ontvluchten. De strategieën die ze daarbij gebruiken, brengen een paradox van de individualisering aan het licht. De ongedefinieerde situatie is er immers Eén waarin er geen duidelijke voorgevormde werklozenrollen en de daarbij horende collectieve normen aanwezig zijn. Volgens onder meer de individualiseringstheorie van Beck (1992) en Giddens (1991) is dat de situatie die door moderne mensen wordt

gezocht: een bevrijding van voorgevormde, collectieve rollen, normen en waarden. Bij onze respondenten zagen we de tegengestelde reactie. Zij probeerden de ongedefinieerdheid en de rolloosheid op alle mogelijke manieren te ontvluchten. Zij gingen op zoek naar bestaande, vertrouwde rollen, als betrof het een dak boven het hoofd. Huishoudelijke taken en klusjes werden, bijvoorbeeld, geherdefinieerd, zodat ze een betekenis kregen die op die van het werk gelijkt. Dergelijke improvisaties bieden echter slechts tijdelijk soelaas. Op termijn blijkt enkel een terugkeer naar de rol van kostwinner de eigen waardigheid te herstellen. Voor de overgrote meerderheid van de werklozen waarmee wij hebben gesproken, is dat de enige positie die hen echt gemoedsrust geeft, de enige plek waar ze zich echt thuis voelen.

Het zinvol omgaan met een leven zonder werk veronderstelt blijkbaar een rol waarin men zich 'thuis' kan voelen: het gevoel kan hebben een waardige plaats te bekleden in de samenleving. Zo'n rol komt echter niet tot ontwikkeling. Daartoe wordt werkloosheid te zeer in verband gebracht met persoonlijke verantwoordelijkheid en schuld. De sociale onontkoombaarheid van de kostwinnersrol en de afwezigheid van een aangepaste, alternatieve rol, verklaren ons inziens in belangrijke mate de blijvende gevolgen van de werkloosheidservaring. Elders hebben we aangetoond dat werkloosheid wordt ervaren als een persoonlijk falen en dat dit leidt tot een geschokt vertrouwen in het zelf, de anderen en de maatschappelijke instellingen, ook nadat de werkloosheid is beëindigd en een nieuwe baan werd gevonden (Elchardus, Glorieux, Derks, Pelleriaux, 1996: hoofdstuk 4). We herinneren er de lezer aan dat deze bevindingen gelden voor een steekproef van werklozen die behoren tot een leeftijdsgroep die verondersteld wordt te werken (vrij jonge, arbeidsbekwame mannen die leven in gezinsverband). Oudere werklozen, bijvoorbeeld, kunnen gemakkelijker in de rol van gepensioneerde stappen om aan de situatie van ongedefinieerdheid en rolloosheid te ontsnappen. Op die manier ontkomen zij ook aan de haast voortdurende, pijnlijke herinnering aan het persoonlijke falen en de persoonlijke schuld, die gepaard gaat met de individualisering van de werkloosheid.

De individualisering van de werkloosheid, die werkloosheid verbindt met verantwoordelijkheid en schuld enerzijds, de individualisering in de betekenis die Beck daaraan geeft, als vrijzetting van voorgevormde rollen en normen anderzijds, wijzen ons inziens op hetzelfde proces. Volgens de opvatting die Beck verdedigt, geven moderne mensen zelf vorm aan een niet gedefinieerde situatie. Bij de werklozen waarmee wij hebben gesproken, zien we dat niet gebeuren, integendeel. De strategieën van zingeving die zich aftekenen, nemen allemaal de vorm aan van een streven naar rollen die voorgevormd zijn en duidelijke erkend: huisman, zieke, invalide, gepensioneerde, thuiswerkende. De slagingskansen van die strategieën worden sterk verkleind, in feite haast volkomen te niet gedaan door het koppelen van de werkloosheid aan verantwoordelijkheid en schuld. Daardoor lijkt elke rol die wordt aangenomen een vluchtheuvel waarop men zich ten onrechte terugtrekt. Zo'n koppeling wordt waarschijnlijker in het licht van de theorie die Beck verdedigt en waarvan een gepopulariseerde vorm ruim verspreid blijkt te zijn. De werklozen

waarmee wij hebben gesproken, hebben blijkbaar nog moeilijk toegang tot een collectief vertoog waarin de oorzaken van werkloosheid en de werkloosheid zelf op een niet individualiserende manier kan worden geïnterpreteerd. De persoonlijke situatie wordt veeleer beschreven als de resultante van persoonlijke, individuele keuzes. De aandacht voor de invloed van condities die zich buiten de invloedssfeer van het individu bevinden, worden buiten beschouwing gelaten. In de mate dat Beck dit soort individualisering voorstelt als onvermijdelijk, legitimeert hij de culpabilisering van werkloosheid en ongelijkheid in termen van een maatschappij-ontwikkeling die hem onstuitbaar en onomkeer lijkt.

De houding van Beck tegenover deze implicatie van zijn theorie, is ambigu. Hij verzet zich tegen een culpabilisering van de slachtoffers van sociale ongelijkheid, maar beschouwt die culpabilisering als een onvermijdelijk gevolg van een individualiserende samenleving: "het individu wordt niet meer beïnvloed door louter gebeurtenissen en condities, maar ook door de gevolgen van de eigen beslissingen, die zij als dusdanig moeten leren zien. Nu moet men zelf zijn sociale identiteit kiezen en zelf beslissen tot welke sociale groep men behoort. Men moet het eigen zelf, het eigen beeld of imago managen. In de geïndividualiseerde samenleving nemen risico's niet alleen kwantitatief toe, zij veranderen ook van aard en kwalitatief nieuwe risico's zoals die verbonden met de keuze van een persoonlijke identiteit ontstaan. Dit leidt ook tot nieuwe lasten, zoals het toewijzen van schuld" (Beck, 1992: 136, eigen vertaling). Als men deze stelling confronteert met onze waarnemingen bij werklozen, stelt men vast dat er zich wel degelijk een 'toewijzen van schuld' voordoet, maar geenszins een toename van de mogelijkheid de eigen levenscondities of de eigen sociale identiteit te kiezen. Wat eigenlijk zou moeten worden beschouwd als de inzet van een conflict tussen een vertoog dat de nadruk op de oncontroleerbaarheid van condities legt en een vertoog dat de nadruk legt op keuze en persoonlijke verantwoordelijkheid, wordt door Beck verhullend voorgesteld als een maatschappelijke trend. Daarmee schrijft zijn stelling zich in het gangbare culpabiliseringsdiscours in.

De fundamentele vraag die door deze discussie wordt aangereikt, betreft de mate waarin een individuele distantie van voorgevormde rollen en collectieve normen, bevrijdend kan werken. De opvatting dat individueel gedrag steeds minder wordt bepaald door rolgebonden en collectief gedragen verwachtingen is ruim verspreid. Deze vermeende culturele verschuiving wordt in veel gevallen voorgesteld als een mogelijkheid tot het uitbreiden van de persoonlijke keuzevrijheid en aldus tot de emancipatie van het individu. Rolgebonden gedrag verschijnt in die opvatting als een beknotting van de persoonlijke autonomie en authenticiteit. Deze negatieve visie op sociale rollen vindt men zeer expliciet terug in een klassiek geworden essay van de Duitse socioloog Ralf Dahrendorf uit 1957. De maatschappij verschijnt in die liberale visie als een geheel van voorgevormde rollen, dat aan individuen wordt opgelegd. Opvoeding en socialisatie, of het aanleren van rollen, worden door Dahrendorf beschreven als een proces van depersonalisatie. Deze visie staat in scherp contrast met het standpunt van Rose Laub Coser (1991). De grondslag van de individuele vrijheid ligt volgens Coser

in de differentiatie van rollen en sociale bindingen. Volgens die opvatting wordt individuele autonomie pas echt mogelijk als mensen kunnen participeren in verschillende, relatief van elkaar onafhankelijke interactiekaders. Het individu kan op die manier de 'gulzigheid' van één opdringerige institutie of interactiekader overstijgen. Men kan zich bijvoorbeeld verzetten tegen de opdringerigheid van het werk in naam van het gezinsleven, en vice versa.

De overigens erg verschillende opvattingen van Coser en Dahrendorf hebben met elkaar gemeen dat rollen worden beschouwd als vreemd aan het individu. In het ene geval gewoon ketens die het zelf binden, in het andere geval middelen waarmee het zelf de ene rol tegen de andere kan uitspelen en alzo een marge of speelruimte kan afdwingen. Herhaaldelijk werd deze visie door sociologen en filosofen bekritiseerd. Recent nog door Charles Taylor (1991) die de vaagheid en ambiguïteit ervan op de korrel neemt. Volgens Taylor mag persoonlijke autonomie niet worden verward met een verzelfstandiging van het individu ten opzichte van sociale bindingen en instituties. Autonomie en authenticiteit, aldus Taylor, veronderstellen de bekwaamheid keuzes te maken die door het individu kunnen worden verantwoord als zinvol op basis van betekenisvolle criteria. Verantwoording is echter geen eetzame bezigheid. Zelfs een verantwoording tegenover het zelf is een dialoog met de afwezige derden die garant staan voor de zin en de betekenis waarop het individu zich beroept. Zij vormen wat Taylor *the horizon of significance* noemt. Het individu kiest met andere woorden niet zelf de criteria, waarmee een bepaalde keuze wordt verantwoord. De paradox schuilt in het feit dat een verzuchting naar autonomie, waarbij alles wordt verworpen wat het individu ontstijgt, zelfvernietigend is.

Bovenstaande beschrijving van de werkloosheidservaring vormt een concrete illustratie van de menselijke behoefte de individuele situatie te doen aansluiten bij een collectief verhaal. Onze informanten verwerpen het scenario waarin ze worden opgevoerd als acteurs zonder script. Zij zoeken tussen de bestaande rollen en collectief gedragen verwachtingen naar die cultuurelementen die hun leven zin kunnen geven in de eigen ogen en in die van anderen. Zelfverwezenlijking en zelfontplooiing nemen bij hen niet de vorm aan van een vlucht voor collectief gedragen verwachtingen en rollen, maar van een poging tot creatief gebruik van de materialen die de collectieve normen, verwachtingen en rollen hen aanreiken.

VOETNOTEN

- (1) Zie voor de technische fiche van de steekproeftrekking Elchardus, Enhus, Glorieux en Van Rossem, 1984 en Elchardus, Glorieux, Derks en Pellcriaux, 1996.

- (2) De resultaten en de technische details van de systematische vergelijking van deze drie groepen zijn te vinden in Elchardus, Enhus, Glorieux en Van Rossem, 1984. Bijkomende informatie is te vinden in Glorieux, 1995.
- (3) De informatie van de diepte-interviews werd verwerkt in de hoofdstukken 3 en 6 van het boek *Voorspelbaar ongeluk*. Over de letsels die werkloosheid nalaat bij mannen en hun kinderen (Elchardus, Glorieux, Derks, Pelleriaux, 1996). Dit artikel is een herwerking van een deel uit hoofdstuk 6. De selectieprocedure voor de diepte-interviews wordt toegelicht op pagina 47 van het boek.
- (4) De mate waarin vrouwen dit doen hangt natuurlijk af van het perspectief waarmee ze werken. Men kan derhalve verwachten dat naarmate de geslachtsverschillen in de omvang en de aard van de arbeidsmarktparticipatie afnemen, ook het beschreven verschil tussen mannen en vrouwen in de werkloosheidsbeleving zal afnemen.
- (5) Alle namen van de respondenten zijn fictief. De uitspraken van de respondenten worden zo letterlijk mogelijk weergegeven, maar als het letterlijk citeren de anonimiteit van de respondent in gevaar dreigde te brengen, hebben we het citaat aangepast zonder aan de betekenis ervan te raken.
- (6) De meetschaal voor het utilitair individualisme omvat 10 likert-items, waaronder 'Men moet steeds zijn eigen plezier nastreven, naastenliefde, liefdadigheid en solidariteit zijn onzin' en 'Wat telt zijn geld en macht; de rest zijn praatjes' (Cronbach's alfa .85). Zie hiervoor onder meer Elchardus en Heyvaert, 1990.
- (7) Peter Warr (1987) geeft in zijn boek een overzicht van de hieromtrent beschikbare literatuur. Hij komt tot de conclusie dat het effect van werkloosheid op ziekte sterker is dan dat van ziekte op werkloosheid. In de meeste gevallen is ziekte een gevolg van werkloosheid, niet andersom.

BIBLIOGRAFIE

- BECK, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*. Londen: Sage Publications.
- COSER, R.L. (1991), *In Defense of Modernity: Role Complexity and Individual Autonomy*. Stanford: Stanford University Press.
- DAHRENDORF, R. (1971 [1957]), *Homo sociologicus: de categorie van de sociale rol*. Bussum: Brand.

- DE WITTE, H. (1993), 'Gevolgen van langdurige werkloosheid voor het psychisch welzijn: Overzicht van de onderzoeksliteratuur', *Psychologica Belgica*, 33 (1): 1-35.
- DE WITTE, H. (1994), '(t Is geen) leven zonder werk: Een overzicht van de recente literatuur over de psychische gevolgen van werkloosheid', *Welzijnsgids*, afl.12 (mei).
- DIELS, D. (1996), 'De verkrumpling van de loonarbeid', *Samenleving en Politiek*, 3 (extra nummer Debatstad Gent): 33-39.
- ELCHARDUS, M. (1994), *Sociologie*. Brussel: Dienst Uitgaven V.U.B.
- ELCHARDUS, M. (1995), *Op de ruïnes van de waarheid: lezingen over tijd, politiek en cultuur*. Leuven: Kritak.
- ELCHARDUS, M. en I. GLORIEUX (1989), 'De ontwrichting van het levensritme: de effecten van werk en werkloosheid', *Mens en Maatschappij*, 64 (2): 115-141.
- ELCHARDUS, M. en I. GLORIEUX (1995), *Niet aan de arbeid voorbij: De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M., I. GLORIEUX, A. DERKS en K. PELLERIAUX (1996), *Voorspelbaar ongeluk, over de letsels die werkloosheid nalaat bij mannen en hun kinderen*. Brussel: VUBPress.
- ELCHARDUS, M., E. ENHUS, I. GLORIEUX en R. VAN ROSSEM (1984), *Tijdsbesteding en maatschappelijke integratie van werklozen*. Brussel: Centrum voor Sociologie V.U.B.
- ELCHARDUS, M. en P. HEYVAERT (1990), *Soepel, Flexibel en Ongebonden*. Brussel: VUBPress.
- GIDDENS, A. (1991), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- GLORIEUX, I. (1992), *Arbeid en zingeving, een onderzoek gesteund op theoretische logica en tijdsbudget-analyse*. Brussel: Centrum voor Sociologie V.U.B. (Doctoraatsthesis).
- GLORIEUX, I. (1995), *Arbeid als zingeving: Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. Brussel: VUBPress.
- HOUTMAN, D. (1994), *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over rechten en plichten van de werklozen*. Meppel: Boom.
- HUYSE, L. (1994), *De politiek voorbij*. Leuven: Kritak.
- KROFT H., G. ENGBERSEN, K. SCHUYT en F. VAN WAARDEN (1989), *Een tijd zonder werk: een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden: Stenfert Kroese.
- LAERMANS, R. (1993), 'Meer individuele mogelijkheden, minder sociale dwang?' pp. 137-151, in: W. DUMON, G. FAUCONNIER, R. MAES en E. MEULEMANS (eds.), *Scenario's voor de toekomst*. Leuven: Acco.
- PETERS, J. (1993), *Individualisering en secularisering in Nederland in de jaren tachtig*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- SHAMIR, B. (1986), 'Unemployment and household division of labor', *Journal of marriage and the family*, 46 (1): 195-206.

- TAYLOR, C. (1991), *The Ethics of Authenticity*. Cambridge: Harvard University Press.
- VAN PARIJS, Ph. (1995), *Real Freedom for All. What (If Anything) Can Justify Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- VILROKX, J. (1993), Basic Income, Citizenship and Solidarity: Towards a Dynamic for Social Renewal, pp. 205-214, in: H. COENEN en P. LEISINK (eds.), *Work and Citizenship in the New Europe*. Aldershot: Edward Elgar.
- WARR, P. (1987), *Work, unemployment and mental health*. Oxford, Clarendon Press.